

У 1927 р. М. Грушевський публікацією в журналі “Україна” нагадав українській громадськості колізію з садибою письменниці, поставив питання про перенесення її праху в Україну¹³, однак на той час втілення ініціатив такого гатунку очевидно, було неможливим. За свідченням О. Дорошкевича, “тільки в дні двадцятиліття (з дня смерті письменниці. – Г. Б.) (1927) уряд Кабардино-Балкарської Автономної Области упорядкував цю могилу. Завдяки невтомній увазі Михайла Дем’яновича Лобача-Жученка ця могила дочекалася кращих днів”¹⁴. У тому ж 1927 р. помер М. Лобач-Жученко.

Не маємо інформації, що відбувалося з садибою в наступні 30 років, однак доля вберегла її від знищення. Аж у 1956 р. у меморіальному будинку було відкрито музей-бібліотеку ім. Марка Вовчка, 1957 р. на могилі встановлено погруддя письменниці. З 1978 р. тут – будинок-музей Марка Вовчка, в експозиції якого, зокрема, відтворено її кабінет, де зібрано особисті речі. На подвір’ї у 1978 р. встановлено пам’ятник роботи В. Фещенка.

Галина Бурлака (Київ)

¹³ *Грушевський М.* Невиконане побажання Марка Вовчка // Україна – 1927. – № 3. – С. 143–144.

¹⁴ *Дорошкевич О.* Марко Вовчок // Марко Вовчок Твори. У 4 т. – К.; Харків, 1928. – Т. 4. – С. 236.

ЛІТНІ ВАКАЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КРИВОРІВНІ

“Криворівня мене так зачарувала, що я цілий рік тільки й марив про неї, навіть у сні бачив її”, – подібно до Михайла Коцюбинського так само своє захоплення чи то подумки, чи то вголос, чи на папері повторювали сотні відвідувачів цього дивовижного місця, побувавши там уперше¹. Неповторні відчуття Криворівні, швидкоплинного звабливого Черемоша живуть і в мені, авторці цієї невеличкої розвідки. Ці враження дали зрозуміти, чому, незважаючи на безкінечні дощі, повені, різні природні негаразди й цютливе сонечко сюди щороку зліталася українська інтелігенція з усіх куточків Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Щоб це зрозуміти, треба бодай один раз побувати в Криворівні.

М. Грушевський вперше досягнув чари Криворівні в 1902 р. Вірогідно, яскраві розповіді про це неповторне місце його колеги по НТШ та співредакторів “Літературно-наукового вісника” І. Франка та В. Гнатюка, які відкрили цю красу наприкінці XIX ст., спонукали і Михайла Сергійовича відвідати Гуцульщину. Цей візит зафіксував у своїх спогадах місцевий парох Олекса Волянський, який відтоді став добрим приятелем львівського професора і посередником у вирішенні його майнових справ. Саме спогади О. Волянського та його листи до М. Грушевського зберегли відомості щодо придбання

¹ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 7. – Од. зб. 508 (лист М. Коцюбинського до М. Грушевського від 19 червня 1911 р.).

² Листи О. Волянського до М. Грушевського див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393; Спр. 379. Від 1902 р. М. Грушевський заприятелював також з учителем з довколишнього села Голови, відомим збирачем фольклорно-етнографічних матеріалів Лукою Гарматієм (1866–1924). Збережені листи засвідчують, що Лука допомагав комплектувати власну мистецьку збірку М. Грушевського Музей НТШ гуцульськими старожитностями (листи М. Грушевського до Л. Гарматія зберігаються в Центральному державному історичному музеї України у Львові (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2259; зворотні листи: ЦДАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 406).

родиною видатного історика маєтностей у селі Криворівні, про які, зокрема, піде мова у цій замітці.

“У 1902 побільшилася оселя “холерників” у Криворівні ще на одну родину більше, бо того року загостили і п. Грушевськід Криворівні та замешкали в досить просторім домі місцевого гуцула Пилипа Зеленчука, першого багатиря криворівнянського старшого брата церковного. Пізніше той дім купила була читальня “Просвіти” в Криворівні на свою власність, але воєнна хуртовина змела його з лиця землі, бо в липні 1917 року, коли відступали вже розревольтовані (збунтовані) москалі, наприклад, славного Брусиллова, про що згадує д. Д. Дорошенко в своїх споминах, підпалюючи всі придорожні хати та доми, спалили і той дім”, – згадував О. Волянський³.

Одна з наступних подорожей Гуцульщиною та відвідини Криворівні докладно заготовані самим Михайлом Грушевським його щоденнику 3 серпня 1906 р. разом зі своїм учнем Іваном Джиджорою історик виїхав зі Львова на Ворохту. Заночувавши на Чорногорському двірці, вранці 4 серпня з провідником піднялися на Говерлу. Наступного дня “супроти непевної погоди я рішив іти на Жаб’є; провідник два рази змілив, але потім трапили на гуцула, який нас попровадив”⁴. Ніч з 5 на 6 серпня ночували в Криворівні, вранці, незважаючи на дощ, ходили до церкви, а по обіді на концерт уряджений Г. Хоткевичем. Дощ падав і наступного дня, який гості Криворівні провели на Черемоші. Свою подорож Михайло Грушевський та Іван Джиджора завершили 8 серпня, вирушивши вранці на Львів⁵.

Уже наступного 1907 р., львівський професор вирішив обзавестися власною садибою, де могли б відпочивати рідні й друзі.

На прохання Грушевського Олекса Волянський взявся до пошуків відповідного місця. За змістом листів священика до професора, спочатку обговорювалося питання про купівлю землі, але Олекса відраджував, “бо плац дорогий, і будована се літо не буде готова”⁶. Навесні місцевий заможний землевласник Владислав Пшибиловський намічав продати свою “реальність” (маєтність) поблизу Бережниць. Його лист зі своїми порадами надіслав до Львова Волянський: “Если Ви, Добродію, мали б истьте охотутую купити, то прошу на другий тиждень приїхати, а оглянувши добити торгу, нота бене, если та Вам подобається. Здесь при дорозі годі знайти відповідний плац під будову а той, що Владзю продає і доста добрий і в краснім положеню, лише не знаю, що він зацабанить за неї”⁷. Відповіді Михайла Грушевського про згодуне збереглися, але невдовзі о. Волянський обіцяв переговорити про зменшення ціни за “дім з землею” з 12000 кор. до 10000 кор., про що повідомляв 7 травня 1907 р.⁸. Ведучи подальші перемовини із власником, 20 травня 1907 р. Олекса просив М. Грушевського прибути до Криворівні якнайшвидше, бо Пшибиловський після 26 травня намірявся на певний час виїхати з села⁹. 27 травня

³ *Волянський О.* Мої спогади про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. – Львів, 1997. – С. 491–501. Цит. за: *Волянський О.* Мої спогади про Івана Франка // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури – Івано-Франківськ, 2000. – С. 72.

⁴ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 123зв.–124.

⁵ Там само. – Арк. 124.

⁶ Там само. – Спр. 393. – Арк. 11 (лист О. Волянського до М. Грушевського від 25 квітня 1907 р.).

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Арк. 12.

⁹ Там само. – Арк. 14–14зв.

1907 р. Михайло з Марією вирушили до Криворівні, за три дні вирішили всі питання і “верталися в спокою з усякоюприємністю”¹⁰. Уподобавшимайбутнюсадибу, господарі довірили Олексі Волянському надалі вирішувати майнові справи. 12 червня від імені Михайла та Марії Грушевських Волянський підписав “контракт купна” з Пшибиловським¹¹. Проте вже при першій зустрічі відкрилася конфліктна вдача власника і майбутнього сусіди¹², бо 18–24 червня Грушевський занотував у щоденнику: “Трохи непокоюся про Криворівню теж – чи уступиться старий властитель, чи не зробить якого фігля”¹³. Заспокоївся, отримавши 2 липня 1907 р. звістку з Криворівні від Володимира Гнатюка, що “властитель зачав випроваджуватися з Криворівні”¹⁴.

Можливо, найяскравіше змалював “дуже гарну віллу панства Грушевських, яку вони були собі купили в Криворівні з 3-морговим городом дуже гарнім місці та ще з гарнішим видом на долину Жаб’я і на ціле посереднє пасмо Чорногори”¹⁵ Олекса Волянський. Пізніше, вже 4 серпня 1910 р., запрошуючи до Криворівні М. Коцюбинського М. Грушевський писав про це місце: “Ми живем в Бережниці, на початку Криворівні від Жаб’я”¹⁶.

Полагодивши з купном садиби, 5 липня 1907 р. М. Грушевський вирушив до Криворівні з родиною: “Повставали в свинячий голос. Попереду погода була дощова, але помочило нас тільки трохи за Косовим. [...] Ночуватимусіли у Волянських”. 6 серпня “перенеслися до себе пополудні”, декілька днів порядкувалися тішилися гарній погоді, яка не так часто пестила гостей Криворівні. Дощові дні все ж чергувалися з теплими, і як тільки виглядало сонце, Грушевський квапився “на плавачку”, за суніцями, на прогулянку на Писаний Камінь, Бережницю, до церкви¹⁷. У неділю 12 серпня пополудні “положились собі ватру на березі, пекли кукурудзуй бараболю”¹⁸. Час збігав швидко за зустрічами з друзями і колегами¹⁹, господарчими справами, а головне, працею (писав

¹⁰ Там само. – Спр. 25. – Арк. 150–150зв.

¹¹ Там само. – Спр. 393. – Арк. 17 (лист О. Волянського до М. Грушевського від 12 червня 1907 р.).

¹² Щоденникові записи історика та листи О. Волянського свідчать про довготривалий конфлікт між М. Грушевським та В. Пшибиловським через порушення останнім права власності на придбану Грушевським землю, що дійшло у 1908 р. до судової справи (ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 193, 200–202зв.). Владислав так допик М. Грушевського що про його бездарну господарчу діяльність історик згадував навіть у своїй публіцистичній праці “Реальна політика на галицькім ґрунті” (*Грушевський М.* Твори. У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 282).

¹³ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 152.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Цит. за: *Волянський О.* Мої спогади про Івана Франка // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури – С. 72.

¹⁶ Листи до Михайла Коцюбинського – Ніжин, 2002. – Т. II / Упор. та коментарі В. Мазного. – С. 105.

¹⁷ У 1907 р. Михайло Грушевський провів у Криворівні час з 5 липня по 24 серпня (ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 153–158зв.).

¹⁸ Там само. – Арк. 157.

¹⁹ “В Криворівні цього разу будуть через вакації д. Г. Хоткевич д. А. Крушельницький і проф. М. Грушевський. Буде кому на дарабах їздити!” – писав 6 липня 1907 р. у своєму листі до М. Коцюбинського В. Гнатюк (Листи до Михайла Коцюбинського – К., 2002. – Т. I / Упор. та коментарі В. Мазного. – С. 280). У своєму щоденнику в неділю, 15 липня,

статті, вичитував коректи вів безперервне листування з численними кореспондентами (“листи відписую на всі боки”)²⁰. В добрий гумор “вправляли” вістки від друзів та учнів. Вакації закінчувалися, на професора чекали виклади, на голову НТШ безкінечні клопоти в Товаристві та редагування “Записок”, а Криворівня не хотіла “відпускати”: відсвяткувавши іменини дружини, зустрівшись з Волянським, Гнатюком і Франком²¹, на кінець серпня Грушевські почали готувалися до від’їзду.

По поверненні до Львова історик підсумував свій відпочинок 1907 р.: “За 7 тижнів у Криворівні я зробив теж досить: 2 “На укр[аїнські] теми”. Статя для “Товарища”. Богданові роковини. Початок про недержавність. Студії з економ[ічної]. Коректи с. 20 арк[ушів]. Статя для Проблем. Вставки в VI том. Некрольог Бучинського Рецензії для Зап[исок] і ЛНВ. Дуже нам сього року Криворівня удалась”²².

Кожний наступний рік був таким же плідним та насиченим зустрічами. Завдяки збереженому листуванню і щоденнику М. Грушевського за 1907–1909 рр. можливо відтворити кожний день криворівненського життя. Так, 1908 р. професор провів тут час з 10 по 20 червня; з 2 липня по 17 серпня²³, у 1909 р. з 12 липня по 16 серпня²⁴.

1908 р. запам’ятався храмовим святом 6 липня, на яке прибула “вся українська колонія Криворівська”²⁵, але більше неприємностями, пов’язаними з безперервними дощами, які завдали чималих збитків господарству У неділю, 13 липня, “пополудні наступив страшний вилів Бережницьі й Черемоша, Черемош ішов попід сам паркан, Бережниця забрала міст, ішла попід возовицю, заляла заїзд і двір. Трохи був неспокійний що й до хати, але до год 4 ½ зачала вода спадати. Костьо теж думав запрягти коні на випадок. Кулюня трохи плакала, але потім розхрабрилася”²⁶. Наступного дня Бережниця трохи спала, хоча все ще текла через стайню, проте вода в Черемоші дійшла максимуму і господар “почув себе моторно, почувши рев його побачивши воду високо між деревами”²⁷.

Неприємностей того року завдали й клопоти по розмежуванню садиб Грушевських і Пшибиловських. Пшибиловський грозився “розібрати паркани”, пустити “до мене

М. Грушевський занотував “Пополудні Кулюнею ходив до Волянських, де був імениник Гнатюк і Хоткевич лишив там Кулюню і вернувся сам” (ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 154зв.). 24 липня: “Коректи Записок і кореспонденція Був теплий дуже день, і я купався двічі. Були Крушельницькі, Гнатюк, Гарматій” (Там само. – Арк. 155). 29 липня: “Зрана був Гарматій з різними музеаліями, і Федорова Шкриблякова (сам Федор був вчора) – з річачами – хоч се міні вже не дуже по нутру й задосить тих річей Шкриблякових” (Там само. – Арк. 155зв.). Як свідчать листи М. Грушевського до І. Джиджори, відпочивав тут, як завжди, і І. Франко: “Франко тепер тут. Дуже з ним тяжко. Як я виїхав зі Львова, то робив все, що хотів, але не для ЛНВ., а тепер тут відпочиває” (Там само. – Спр. 265. – Арк. 3–4зв.; лист від 8 серпня 1907 р.). 7 серпня: “Ходилина Жаб’є, дивитися на табулю й мапи, Гертнер видвіз нас назад. Пополудні були у нас гості – Фр[анко], Гнатюк, Волян[ський], Крушельницький” (Там само. – Спр. 25. – Арк. 156зв.). Гостював у Грушевських і Фотій Красицький (Там само. – Арк. 155).

²⁰ Там само. – Арк. 154 (запис від 13 липня 1907 р.).

²¹ Там само. – Арк. 157зв. (запис від 15 серпня 1907 р.).

²² Там само. – Арк. 158зв. (запис від 25 серпня 1907 р.).

²³ Там само. – Арк. 192зв.–194; 196зв.–205зв.

²⁴ Там само. – Арк. 285зв.–292зв.

²⁵ Там само. – Арк. 197зв.

²⁶ Там само. – Арк. 199.

²⁷ Там само. – Арк. 199зв.

цілу Бережницю”. Врешті, за порадою нотаря з Жаб’є, М. Грушевський сплатив за межу 120 корон, 26 липня приїхав “геометер” і впродовж дня обмірював “маєтності”²⁸.

Надії на гарну погоду розвіювалися, знову прогнозували повінь, і 29 липня М. Грушевський гатив сам воду від стайні²⁹, думав про повернення. Лише в останні дні перед від’їздом пощастило викупатися, закінчити паркан після встановлення межі, відвідати на прощання Волянських³⁰.

1909 р. “Криворівня смакувала як ніколи”. Погода тішила всіх, хто того сезону відпочивав у Криворівні. Того річчї вакації Михайло Грушевський називав “святим спокоєм”. Навіть Пшибиловський того року не вчинив “ніякої пакости”³¹. “Тихо проходить час, як течія потічка [...] Купаємося двічі на день, вода знову угрілася до 16–17°. Я вложився в писанне Історії й правильно пишу по 15 сторінок на день. Пишу зрана, коло 10 полагаджую почту о 12 їду купатися і валятися на сонці. Чую себе прегарно. Гості наші не докучають, приємні”, – такі піднесені слова лягали на сторінки щоденника майже щодня³². Серед гостей Грушевських буларідня Марії Сильвестрівни (небоги Людмила Савицька та Стефанія Калитовська з родинами³³), учні та колеги по НТШ зі Львова (Д. Лукіянович, М. Залізник та В. Козловський). 3 серпня з учнями кляли ватру, і професор довго з приємністю сидів біля вогню.

17 липня з Чернігова прибув маляр Михайло Жук “портретувати Кулюню”³⁴. 30 липня “Жук Кулюню портрет підкінчив, але не особливий. Мешкає далі, хочє з мене і Мар[инці] зробити для себе бодай углем”³⁵. Декілька днів Михайло Сергійович позував Жукові, хоча і на його думку і на думку самого мистця з цим портретом нічого не виходило “Яко тако” 9 серпня портрет Грушевського М. Жук закінчив і розпочав “мучить сеансами Маринцю”³⁶. Відносини з чернігівським художником були попсовані при розрахунках за портрет Кулюні Жук запросив 300 корон, що викликало непорозуміння. “Я був обурений до крайности, хотів сказати, щоб забирав портрет Кул[юні], але Мар[инця] почала відраджувати й просити. Кінець кінцем – коли він як нічого прийшов потім вечеряти, я передав через Мар[инцю] 200 кор., казав спитати, куди йому післати – він сказав, що до Чернигова, і рублями, і ще просив аби Мар[инця] прийняла від нього образки в презенті”³⁷.

Про перебування родини Грушевських у Криворівні у 1910–1914 рр. черпаємо окремі відомості з епістолярних джерел та спогадів. Оскільки щоденник М. Грушевського від 17 червня 1910 р. втрачений³⁸, про свій відпочинок того року історик згадує

²⁸ Там само. – Арк. 201.

²⁹ Там само. – Арк. 202зв.

³⁰ Там само. – Арк. 205 (запис від 14 серпня 1908 р.).

³¹ Там само. – Арк. 288.

³² Там само. – Арк. 287зв.

³³ Докладно про них див.: *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // *Пам’ятки України* – 2003. – № 3. – С. 78–89; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 262–264.

³⁴ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 286зв., 287зв. Докладно про історію портрета див.: *Жеплинська О.* Невідомий портрет Катерини Грушевської // *Народознавчі зошити*. – 1999. – № 2. – С. 161–162.

³⁵ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 289.

³⁶ Там само. – Арк. 291–291зв.

³⁷ Там само. – Арк. 292–292зв. Долі цих портретів невідомі

³⁸ Див.: *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* – Львів, 2006. – Т. ССІІ: Праці Історично-філософської секції. – С. 607–633.

в листі до Михайла Коцюбинського “Дуже і дуже раді будемо Вас бачити у себе в Криворівні. Ми виїдемо туди коло 20/VII нового стилю і пробудемо весь серпень і частину вересня, треба тільки списатися, щоб Вам були коні на станції”³⁹. 22 липня, вже “кайфуючи” на Черемоші, М. Грушевський нетерпляче чекав на гостя⁴⁰.

Про літній побут Грушевського в Криворівні 1910 р. пише також у своєму листі до Михайла Коцюбинського і Володимир Гнатюк, який декілька років заманював письменника на Гуцульщину “В Криворівні заїздить до мене (я мешкаю в дяка за річкою) [...]. Від мене до Грушевського 2 км, отже як схочете, зможете йти щодня до нього, а як буде гарно, то я обіцяю Вам часом товаришити. [...] Грушевські (і Калитовські з ними) є вже в Криворівні від 20. VII. [...] Пригадую, що я просив Вас до Криворівні швидше, як Грушевські, отже, я повинен мати першенство!”⁴¹.

Досить часті повені, характерні для Криворівні, 1911 р. видались небувалими “Вже від 25-ти літ видів я ріжні повени ту у нас в горах, але такої страшної, як сегорічна, то і старі люди не тямлять. [...] Гнатюкиє зовсім відірвані від сьвіта”, – писав до Львова 9 липня Олекса Волянський⁴². Священик також сповіщав, що заїхати через Ворохту можливо лише за місяць, і радив вирушати на Заболотів⁴³. Власне, цей лист упередив заплановану на початок липня поїздку Грушевського до Криворівні, про яку він писав М. Коцюбинському⁴⁴.

Липнева повінь завдала збитків і маєтностям Грушевських “Також і на посілости Паньства повинь зробила не малої шкоди – з одної сторони Бережниця позабирала плоти, позамулювала царинку, та мало браковало, що бульба забрала возовню і стайню – з другої сторони Черемош позабирав плоти”⁴⁵. Збитки, понесені Грушевськими не були відшкодовані спеціальним плавничим комітетом

Повінь 1911 р., як і описані попередні, вірогідно, спонукали Михайла Грушевського до рішення придбати новий ґрунт та будинок у безпечнішому місці. Так само вірогідно, що Михайло та Марія Грушевські самі вподобали маєтність, яка належала Хані Бендер навпіл з Миколою Готичем, а підписання контракту знову доручили Олексі Волянському⁴⁶. Впродовж вересня–листопада 1911 р. священик докладно інформував Грушевських про свої зусилля змусити “крутійку” Хану дотриматися попередніх домовленостей⁴⁷. Вона посилалася на різні причини, аби відтягнути справу, навіть хотіла весь ґрунт, за який вже отримала задаток від Грушевських, здати в оренду⁴⁸. Після довгих перемовин та умовлянь 27 листопада 1911 р. Олекса Волянський від імені подружжя Грушевських підписав з Ханю Бендер контракт на купівлю ґрунту з будинком “Жидівка на всі боки кругила, але в кінці під загрозою процесу вивпровадилася з хати та пішла до списання контракту [...] На 3-й день по контракту застрахував хату в Тов. “Дністер” на суму 500 кор. Дав “Дністру” поясненя, що в хаті ніхто не мешкає, а призначена вона на

³⁹ Листи до Михайла Коцюбинського – Т. II. – С. 103 (лист від 3 червня 1910 р.).

⁴⁰ Там само. – С. 104.

⁴¹ Листи до Михайла Коцюбинського – Т. I. – С. 302–303 (лист від 25 липня 1910 р.).

⁴² ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 57зв.

⁴³ Там само. – Арк. 57.

⁴⁴ 26 червня 1911 р. М. Грушевський писав до М. Коцюбинського “Я виїжджаю за 10 день до Криворівні” (Листи до Михайла Коцюбинського – Т. II. – С. 114).

⁴⁵ ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 57зв.

⁴⁶ Місце, де знаходився цей будинок на сьогодні не встановлено, відомо лише з листів О. Волянського що хата стояла при дорозі.

⁴⁷ ЦДАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 59–69зв.

мешкання”⁴⁹. За листами Волянського відомо, що 3/5 “невиділеної частини” належало Михайлу Грушевському а 2/5 – Миколі Готичу⁵⁰ (найвірогідніше, місцевому різьбярєві). Олекса Волянський радив Грушевському виділитися від Готича в “осібне тіло гіпотечне”. Прислухавшись поради приятеля, львівський професор вирішив стати повновладним господарем і у вересні 1912 р. викупив у М. Готича частину ґрунту за 2000 корон⁵¹. Про дім, придбаний Грушевськими, дбає знов-таки Волянський. Для підтримання помешкання, яке потребує ремонту, у належному стані Волянський здає його в найм “порядним людям” Миколі Савюку (“топар”) та Гаврилюку (“повітовий подорожник”). Власне, відомості про новий ґрунт та помешкання Грушевського у Криворівні на цьому і обриваються.

Найвірогідніше, до вирішення питання про викуп у Миколи Готича його частини Грушевські не бралися за ремонт та переселення. Влітку 1912 р. вони відпочивали на старому місці. Про це свідчить лист М. Грушевського до М. Коцюбинського написаний з Криворівні 21 серпня 1912 р.: “Тут настала гарна погода, але нарід мусить уже роз’їздитися. Дні прегарні, але в тіні не доходить уже до 20, а вода нагрівається слабо. [...] Се фотографія з нашого ґрунтуна Жаб’є”⁵². 1 вересня (19 серпня) 1912 р. Грушевські виїхали з села майже останніми з відпочиваючих “Ми виїхали з Криворівні в час, від 2/IX почалися неустанні дощі, 4-го ріки вилили, забрали кладку коло дяка, гостинець на великім просторі. Аж прикро булочути про все се знищенне”, – писав за тиждень, 8 вересня 1912 р., Михайло Грушевський до Михайла Коцюбинського⁵³.

Можливо, що наступного року господарі взялися б до ремонту, проте конфлікт у НТШ, який саме на літо 1913 р. почав набувати кульмінаційного характеру, відтіснив ці плани. Про початок літнього відпочинку професор повідомляв свого учня Івана Джиджорув листі від 18 липня 1913 р.: “Доношу Вам, дорогий Ів. Миколаєвичу що ми доїхали “не зле”, себто дощ нас поливав тільки 20 минут, і візок хоч розтряс нас (фіакр не міг виїхати, бо зірвало міст), але не перевернувся ніде. Тут потік пішов на наш ґрунт і зорвав плоти. [...] Я ще не зовсім вилізався, признаюсь. Гостей ще немає”⁵⁴.

Останній сезон у Криворівні... Саме там застав Грушевського вибух Першої світової війни. Творчі плани перервалися⁵⁵. Скупі записи, збережені в жандармських купюрах зі щоденника вченого, свідчать, що 28 липня (10 серпня) 1914 р. він бив тривогу за свою університетську платню⁵⁶. Не маючи достатнього зв’язку з колегами і рідними, треба було думати про від’їзд⁵⁷.

⁴⁸ Там само. – Арк. 65.

⁴⁹ Там само. – Арк. 69–69зв. (лист від 11 грудня 1911 р.).

⁵⁰ Там само. – Арк. 69зв.

⁵¹ Там само. – Арк. 82–84.

⁵² Листи до Михайла Коцюбинського – Т. II. – С. 129.

⁵³ Там само. – С. 130.

⁵⁴ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 59–59зв.

⁵⁵ Останні вказівки своїм колегам знаходимо в листах М. Грушевського до М. Мочульського написаних у Криворівні в серпні 1914 р. Див.: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – С. 29–30.

⁵⁶ *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років... – С. 617.

⁵⁷ Доля Грушевських безперечно, турбувала рідних. 4 жовтня 1914 р. у своєму щоденнику С. Калитовський (чоловік небоги Марії Сильвестрівни Грушевської), який не раз гостював у Криворівні, писав: “Проф. Грушевскідоси з Криворівні до Львова не вернули

Вдячні учні, насамперед В. Дорошенко, які на той час стали провідниками Союзу визволення України, подбали про перевезення професора до Відня. Практичною реалізацією справи опікувалися О. Скоропис-Йолтуховський та М. Меленевський. За посередництвом Міністерства закордонних справ Австрії 15 вересня 1914 р. вони направили телеграму в Криворівню, що М. Грушевському необхідно прибути до Відня. Не отримавши відповіді (насправді М. Грушевський відправив листа та листівку одразу, 17 вересня, але через воєнні лихоліття вони вчасно не дійшли⁵⁸), Скоропис-Йолтуховський та Меленевський повторно звернулися до згаданого міністерства з проханням, “щоб військові влади зарядили вивезення Професора з родиною з Криворівні військовим автомоб. Так воно й сталося”⁵⁹. Військовим автомобілем М. Грушевський доїхав з родиною до Будапешта, а звідти вже залізницею до Відня, куди прибув 24 вересня⁶⁰. У Відні ним заопікувався співробітник НТШ, на той час секретар СВУ Всеволод Козловський.

Так уже сталося, що після 1914 р. Михайло Грушевський уже ніколи не відвідав милої гуцульської Криворівні. Проте, якби й була нагода, то не побачив би він своєї господи під карпатською скелею – у липні 1917 р. під час свого відступу будинок спалили російські війська.

Світлана Панькова (Київ)

[...] Мочульський дістав з кінцем серпня б. р. лист від Грушівських, що задумали виїхати до Швейцарії або Італії, із запитом, яка його думка. Він їм радив їхати на Угорщину – чи однак картка та, вислана з початком вересня б. р., ще їх дійшла – невідомо. Від того часу немає від них ані про них ніякої відомості” (ЦДАЛ України – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1400. – Арк. 20).

⁵⁸ Текст листа див.: Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни / Публікація І. Гирича // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 112.

⁵⁹ Там само. – С. 111–113.

⁶⁰ У своїй автобіографії 1914–1919 рр. М. Грушевський дещо по-іншому подає ці обставини, вірогідно бажаючи відсторонитися від діячів СВУ: “[...] коли в місяці вересня російські патрулі зблизились до нашого села, жандармський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину зареєструвавши фіру і в кілька годин виправив мене за угорську границю, а звідти мусів зараз же виїхати до Відня” (*Грушевський М. С. Автобіографія, 1914–1919 рр. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* – К., 1992. – С. 215).

ДО БІОГРАФІЇ М. В. ЛЕВЧЕНКА: ЛИСТ ДО С. М. НАСОНОВА ВІД 25 СЕРПНЯ 1918 РОКУ

В історії візантиністики одне з найпочесніших місць належить випускнику Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) Митрофанові Васильовичу Левченку (1890–1955). Саме він став основоположником радянської візантиністики. 1939 р. з переходом на роботу в Інститут історії АН СРСР він організує візантійську групу, яка стала центром лєнінградської візантиністики.

З ініціативи і під керівництвом М. В. Левченка в 1945 р. вперше в СРСР було організовано кафедру візантиністики при Лєнінградському державному університеті, до роботи на якій були залучені провідні тогочасні науковці. Саме завдяки старанням вченого вдалося за декілька років перетворити кафедру на один із найбільших центрів візантиністики в СРСР. За активної участі кафедри в 1947 р. було відновлено видання часопису “Византийский временник”, одного з провідних міжнародних друкованих органів візантиністики. Довгий час відповідальним редактором часопису був М. В. Левченко.